

הרב חגי צבי פישר

חמשת מיני דגן בבכורים

(ירושלמי בכורים פ"א ה"ג)

תוכן:

כוסמין מין חיטים

חמשת המינים לענין ברכות

חמשת המינים לענין בכורים

פסיקת ההלכה

סיכום

כוסמין מין חיטים

שנינו במשנה במסכת בכורים (א,ג):

"אין מביאין ביכורים חוץ משבעת המינים".

ובתלמוד ירושלמי (הלכה ג) נלמד המקור לכך (עם פירוש הפני משה):

"אין מביאים.. אילו כתיב ולקחת ראשית כל פרי האדמה הייתי אומר כל הדברים יהיו חייבים בבכורים ת"ל מראשית ולא כל ראשית, אם מראשית ולא כל ראשית אין לך אלא חיטים ושעורים בלבד (דכתיב בהו ראשית דגנך) תלמוד לומר פרי אדמתך, (ופריך -) ריבה וריבה את הכל, נאמר כאן ארצך ונאמר כאן ארץ חיטה ושעורה מה ארץ שנאמר להלן בשבעת המינים הכתוב מדבר אף ארץ שנאמר כאן בשבעת המינים הכתוב מדבר".

כלומר למסקנת הגמרא נלמד שמצות בכורים בשבעת המינים בלבד בגזירה שווה 'ארץ ארץ' מהפסוק בשבח הארץ בפרשת עקב (ח,ח) "אֶרֶץ חֹטֵה וְשֹׁעֵרָה וְגִפְנִים וְתֵאֵנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית וְשֶׁמֶן וְדָבָשׁ", ויש לשאול, האם חיטה ושעורה כוללים בתוכן את כל חמשת מיני הדגן ואזי ישנה מצוה להביא גם מג' המינים הנוספים כוסמין שיפון ושבולת שועל, וכמו שמצינו במסכת חלה (א,א) שחייבים בחלה, וכן שיוצאים בהם ידי חובה במצה (פסחים ב,ה), וכן דינם כחטים ושעורים לענין חדש כפי ששנינו במשנה במנחות (י,ז), ושנינו בתלמוד בבלי מנחות (ע. ופסחים לה.) "תנא כוסמין מין חיטים שיכולת שועל ושיפון מין שעורין" ובעוד מקומות בש"ס.

והנה במסכת חלה (א,א) שנינו לימוד מיוחד לכל ה' המינים:

"יכול יהו כל הדברים חייבין בחלה ת"ל מלחם ולא כל לחם אם מלחם ולא כל לחם. אין לי אלא חטין ושעורין בלבד. כוסמין שבולת שועל ושיפון מניין ת"ל ראשית עריסותיכם ריבה, וריבה הכל, רבי יוסי בשם ר"ש תני ר' ישמעאל בן רבי יונה רבי זעירא

ר"ש בן לקיש בשם רבי ישמעאל א"ר מנא אזלית לקיסרין ושמעית ר' אחווה ור' זעירא ואבא הוה אמר ליה בשם רבי ישמעאל אומר נאמר לחם בפסח ונאמר לחם בחלה, מה לחם שנאמר בפסח דבר שהוא בא לידי מצה וחמץ, אף לחם שנאמר בחלה דבר שהוא בא לידי מצה וחמץ, ובדקו ומצאו שאין לך בא לידי מצה וחמץ אלא חמשת המינים בלבד, ושאר כל הדברים אינן באין לידי מצה וחמץ אלא לידי סירחון".

על פניו נשמע שזהו לימוד מיוחד ל'חלה' הנלמד מפסוק המדבר במצות חלה, וכעין זה גם שנינו **במסכת פסחים** (ב,ד) (וכן הוא בבבלי בקיצור בבבלי פסחים לה.), וזו היא גם דרך הלימוד **בתלמוד בבלי מנחות** (שם) שלמדנו "לחם" מ"לחם" דפסח, והיוצא, שלמדנו בגזירה שווה ש"לחם" במצות חלה וחדש כוללים ה' מיני דגן מ"לחם" דפסח שהם אלו המינים שמביאים לידי חימוץ, ודווקא על ידם יוצאים ידי חובה בפסח ונלמדים בגזירה שווה.

על פניו נראה שהלימוד לרבות ג' המינים הנוספים הוא לימוד מיוחד הנלמד מהמילה "לחם" הנזכרת גם בפסח חלה וחדש, ונלמדים מפסח לחלה וחדש, אך לא נראה שניתן לרבותם לדברים אחרים, אך מצד שני כן למדנו ש'מציאותית' – בוטנית' שכוסמין 'מין חיטים' שיכולת שועל ושיפון 'מין שעורין' וכדלקמן גם לענין ברכות, והשאלה האם "חטה ושעורה" בפסוק מדברים גם עליהם במקומה.

חמשת המינים לענין ברכות

והנה מצינו **בתלמוד בבלי ברכות** (לו:): "רב ושמואל דאמרי תרוייהו כל שיש בו מחמשת המינים מברכין עליו בורא מיני מזונות" ועוד שנינו שם (מד.). "אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי חנינא כל שהוא מחמשת המינים בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. אמר רבה בר מרי אמר רבי יהושע בן לוי כל שהוא משבעת המינים בתחלה מברך בורא פרי העץ ולבסוף ברכה אחת מעין שלש". נשמע שלענין ברכות חמשת מיני דגן קרובים או זהים להיות כדיני ז' מינים שיש להם ברכת מעין ג'.

בסברת הדבר שכלולים הכוסמין שיפון ושכולת שועל לענין ברכות בז' מינים כתב **הטור** (או"ח רח) "על חמשת המינים שהן גפן ותאנה ורמון וזית ותמרה שנשתבחה בהן א"י.. מברכין לאחריהן ברכה אחת מעין ג'.. שמתוך חשיבותן קבעו להם ברכה בפני עצמן, וה' מיני דגן שהן חטים ושעורין וכוסמין ושכולת שועל ושיפון שהן גם כן חשובין שנשתבחה בהן ארץ ישראל שכוסמין הן מין חטים ושכולת שועל ושיפון הן מיני שעורים ועוד יש להם מעלה כי עליהם יחיה האדם ואם עשה מהם פת מברך עליהם המוציא הלכך אפילו לא עשה מהן פת אלא תבשיל".

בב"י בסימן ר"א (וכן הוא בדרכ"מ ב' שם) הביא שכתב **הגה"מ** וכ"פ **בשו"ע** סע' ו' "היה לפניו תבשיל מקמח כוסמין ושכולת שועל ושיפון וגפן ותאנה ורימון, כיון דמברך על התבשיל במ"מ ברכתו קודמת, אף על גב דהנך ממין ז' ואיהו לאו ממין שבעה, מ"מ כיון

דחשיבי דעבדי מינייהו פת ומברך עלייהו המוציא וברכת המזון, קודמת אף על גב דלא עבדינהו פת". א"כ בהגה"מ ושו"ע מבואר להדיא שחמשת מיני דגן אינן ממין ז' (ואעפ"כ יש להקדים תבשיל מג' המינים משום שאפשר לעשות מהם פת).

הט"ז (ו) הקשה בדברי המחבר שהרי בב"י בסימן ר"ח כנ"ל כתב שחמשת המינים ממין ז', ושלח למש"כ בסימן קסח (ו), שם בסע' ד' פסק **השו"ע** ע"פ הירו' והפוסקים "פת שעורין ופת כוסמין, מברך על של שעורים כיון שהוא ממין ז', אף על פי שהכוסמין יפים, פת נקייה ופת קיבר, מברך על הנקייה, ואם שתיהן נקיות וזו לבנה יותר מזו, מברך על הלבנה יותר" שגם מדברי המחבר שם משמע שכוסמין אינם ממין ז' ודלא כמש"כ בב"י, וכיאר שם הט"ז דיש בזה "דרגות", דהנה הר"ש בפ"א בכלאים הקשה על המשנה שם בתחילת הפרק דמשמע שכוסמין עם החטים כלאים זה בזה, ובמנחות אמרין כוסמין מין חטים ותיירץ דההיא לענין לצאת ידי מצה, והיוצא דיש חילוקים בזה, דכוסמין "אינן בכלל ז' לכל מילי כמו שעורין אבל כיון דמ"מ בקצת דברים הוה בכלל חטים כתב בסימן ר"ח דחשיב הוא לענין המוציא" (וראה שביאר כעין זה בקצרה **בשבט הלוי** ח"י סימן מג אות ב', ועיי"ש מה שיוצא מדבריו גבי הצורך בטור בב' סברות).

במג"א שם (קסח,ו) הדברים מבוארים יותר לכיוון דהוה בכלל ז', וז"ל "אע"ג דבטור סימן ר"ח כתב דכוסמין מין ז' דבכלל חטין הן ודגן בכלל שעורים, מכל מקום שעורים עדיפי דכתיבי בהדיא בקרא (אגודה) – ז"א לפי המג"א אכן חמשת מיני דגן בכלל ז' אלא שאינן כמו שעורים עצמם, וכך פירש גם בסימן רי"א (יב) דמש"כ המחבר דאיהו לאו ממין שבעה פירש בקצרה שאינם נזכרים בהדיא בקרא, וכן הוא **במשנ"ב** (קסח,ד) "אף דכוסמין חשבינן נמי בכלל שבעת המינים דמין חטים הוא וכמ"ש בטור סימן ר"ח מ"מ אינו מפורש בהדיא בקרא דשבעת המינים ולכן שעורים חשיב טפי ממנה" וכן הוא בקצרה בסימן רי"א (לד).

אולם **הפר"ח** (קסח,ו) לאחר שהביא דברי המג"א כתב לחלוק "ולי נראה דאע"ג דכוסמין מין החטין והחטין ממין ז', מכל מקום כוסמין בפני עצמו אינו משבעת המינים דלא מקרי חטה ודוק", ובעצם נוקט כדברי פשט המחבר בשתי המקומות ודלא כמש"כ בב"י בסימן ר"ח.

והנה כתב **הרמ"א** (ריא,ד) "מעשה קדירה מחמשת מיני דגן, היא חשובה יותר מברכת היין" ופירש **המשנ"ב** שנקט בלשון זו "להשמיענו דאף כוסמין ושיבולת שועל ושיפון מזון הנעשה מהן ג"כ קודמין ליין דהם ג"כ בכלל חטים ושעורים", ובזה פסק כדלא **כפמ"ג** (רי"א א"א ז') שפסק ש"בזרא מיני מזונות דכוסמין ושיבולת שועל ושיפון אין חשובין מפרי הגפן דיין..דלא שייך אקדמנהו קרא שאין מפורשין", וציין למג"א לעיל, כלומר לפי הפמ"ג הא דאינם מפורשים בקרא מביא לדחייתם מול הגפן שמופיע בקרא, ואילו המשנ"ב נקט לשיטתו דאף שאינם מפורשים בקרא כן נחשבים לז' מינים וקודמים לגפן, וא"כ י"ל דהפמ"ג נוקט כשיטת הפר"ח לעיל, ויש לציין שאף בספר **ברכת הבית** (יג,ט) אכן פסק **כפמ"ג** שייך קודם לג' מיני דגן. **בוזאת הברכה** (פרק יג) סתם כמשנ"ב שג' מיני דגן קודמים ליין, וכאמור נראה שחלוקים עד כמה אמרין ה' מיני דגן בכלל ז' מינים (ויש להעיר שאין מחלוקת זו

מקבילה למחלוקת במשנ"ב שם סקכ"ה גבי מזונות מול זית דהתם נחלקו הפוסקים גם גבי מאפה משעורין עצמה ולא דווקא מה' מיני דגן).

להשלמת הענין גבי ברכות יש להוסיף שמבואר במשנ"ב (ריא,לה) שכוסמין קודם לענין ברכה לשיפון ושכולת שועל משום דכוסמין מין חיטים, וכשיש לפניו שיפון וש"ש, כתב בפמ"ג (מ"ז ז) ששיפון קודם משום שהוא נקי יותר, וכ"כ בוזאת הברכה (שם).

חמשת המינים לענין בכורים

והנה גבי בכורים כתב הרמב"ם (בכורים פ"ב ה"ב) בזה"ל:

"אין מביאין ביכורים אלא משבעת המינים האמורים בשבח הארץ והם החטים והשעורים והענבים והתאנים והרמונים והזיתים והתמרים ואם הביא חוץ משבעת המינים לא נתקדשו".

מדיוק לשונו טיפה משמע דאין חמשת מיני דגן בכלל מצות בכורים שכתב "אלא משבעת המינים" (וכ"כ לקמן הפנ"י), אולם גם לא רחוק לומר שמה שהוסיף לציין "האמורים בשבח הארץ" כוונתו כדברי הטור והינם בכלל.

ואכן נחלקו בזה האחרונים (כמבואר בדרך אמונה וביבי"א לקמן), דעת המהרש"א (פסחים לו:) דכוסמין ושיכולת שועל ושיפון מיני ביכורים ניהו דכתיב הכא אשר תביא מארצך וכתיב התם ארץ חטה ושעורה וכו' מה להלן שבח הארץ אף כאן שבח הארץ, וא"כ אף כוסמין ושיכולת שועל ושיפון חייבים בהבאת בכורים שהם בכלל חטה ושעורה כדתניא במנחות כוסמין מין חטים שכולת שועל ושיפון מין שעורים וכ"ד הרש"ש, והפנ"י (שם) האריך לחלוק דלא אשכחן לה בשום דוכתא בש"ס וגם בלשון הרמב"ם בהלכות ביכורים, וא"כ הדעת מכרעת דנהי דכוסמין מין חטים ושיכולת שועל ושיפון מין שעורים היינו לענין חלה תרומה וכלאים כפרש"י והתוספות בדף ל"ה וכ"ש לענין דמקריין לחם דילפינן לה מחלה מריבויא דעריסותיכם בירושלמי או משום דהוי בכלל לחם לענין חמץ ומצה כיון שבא לכלל חימוץ ומהיקישא דגמ' פסחים, משא"כ לענין ביכורים לא מהני מה שהן ממיני חטים ושעורין אלא חטים ושעורין ממש בעינן וילפינן לה במנחות מגזירה שוה דארץ ארץ מקרא דארץ חטה ושעורה, ועוד דהא לענין ביכורים אפילו בהנך ז' מינים עצמן אין מביאין אלא ממיני המובחר שבהם כדתנן בפ"א כ"ש לענין כוסמין ואינך דגריעי טובא מחטין ושעורין גופייהו וא"כ מסתמא אינן בכלל הנך ז' מינים דשבח ארץ ישראל, וכתב שכן דעת התוס' הכא.

על משנתנו (בכורים א,ג) גם נחלקו המפרשים בזה, דעת המלאכת שלמה שחמשת מיני דגן כלולים בז' מינים ואף פירש דברי התוס' בפסחים כן ודלא כפנ"י, ואילו רע"א ס"ל כפנ"י.

ויש לומר שמחלוקת זאת תלויה במחלוקת שהובא לעיל לענין ברכות, כלומר המחבר בשני המקומות הפר"ח ופמ"ג ס"ל כפנ"י דאין ג' המינים הנ"ל כלולים בז' מינים, ואילו למג"א והמשנ"ב ס"ל דנכללים חמשת מיני דגן בז' מינים.

והנה ביבי"א (או"ח ח"ג סי' ל אות ב) הביא שכתב הנצי"ב בספר העמק שאלה (נא, טו) ליתן טעם על כך שבא"י לא נהגו לחתום 'ועל מחייתה' כמו שנהגו לחתום בברכת הפירות ועל פירותיה, וכן בברכת המזון אין חותמים ועל מזונותיה, וביאר דמשום שעל הפירות אין מברכים בברכת מעין שלש אלא על שבח הארץ ולא על מיני פירות שאינם משבעה מינים שנשתבחה בהם הארץ, ומשום הכי יש מקום לחלק לעשות שינוי בחתימת הברכה, משא"כ בברכת על המחיה וכן בבהמ"ז שחותמים על הארץ ועל המזון, הרי מברכים ברכה זו על הלחם של חמשת מיני דגן, דהיינו גם על כוסמין ושכולת שועל ושיפון שאינם בכלל שבח הארץ, וכמש"כ המחבר (לעיל בסימן קס"ח) ע"פ התוספתא גבי לפניו פת שעורים ופת כוסמין, והיבי"א כתב דלאו מילתא פסיקתא היא, ותליא במחלוקת המהרש"א והפנ"י, ולפי המהרש"א גם כוסמין ושכולת שועל ושיפון הוו שבח הארץ, שהם בכלל חטה ושעורה הנאמרים בתורה, והנה היבי"א נקט להשוות בדין דיני ביכורים לברכות לענין האם שייך בג' מינים הנ"ל "שבח הארץ" אך עדיין לא מפורש דיו כנ"ל, אבל אח"כ אכן ראיתי שכתב כמש"כ לעיל בשו"ת הר צבי (ח"א סי' קח) "אולם בעיקר הנחה זו שכוסמין שכולת שועל ושיפון אינם בכלל ז' מינים שנשתבחה בהם א"י אם כי משמע כן מדברי הגהות מיימוניות.. ולכשתמצי לומר, יש לתלות דבר זה במחלוקת המהרש"א והפנ"י יהושע בפסחים לענין בכורים".

פסיקת ההלכה

בדרך אמונה (שם, אות י"ט) פסק בזה"ל "אבל כוסמין ושיפון ושכולת שועל אף שהן מין חטים ושעורים לענין חלה, פטורין מן הביכורים", ובציון ההלכה ביאר דכן דעת הב"י בשם הגה"מ (וזה כתליית המחלוקת הנ"ל), והוסיף שכן כוונת התוס' בפסחים וכביאור הפנ"י, וכתב שכ"כ רע"א ומנ"ח (מצוה צ"א), וסיים "וכן מבואר להדיא בירו' ברכות פ"ו סוף ה"א" ובפ"ד דתוספתא ברכות - וכוונתו לירושלמי שעליו התבסס המחבר בסימן קס"ח שבפת שעורין ופת כוסמין "מברך על של שעורים כיון שהוא ממין ז'" דמשמע שכוסמין אינו ממין ז'.

מיהו יש להעיר דהמג"א כבר יישב דכוונת הירושלמי והשו"ע דר"ל "שעורים עדיפי דכתיבי בהדיא בקרא" ועדיין ה' המינים כן כלולים בז' מינים, וכן הוא במשנ"ב, ואין הכי נמי, לפי ביאור המחלוקת הנ"ל, שבדרך אמונה הסכים אליו ללא ספק שהרי השווה בין דין ברכות לבכורין כאמור, אכן פשט המחבר חלוק עם המג"א, אך המשנ"ב ביאר בב' המקומות כמג"א, ואף פסק דלא כפר"ח גבי קדימותם לגפן ע"פ הפסוק, וא"כ במשנ"ב משמע דלא בדרך אמונה, וכוסמין שיפון ושכולת שועל כלולים בז' מינים וחייבים בבכורים.

סיכום

למדנו במסכת בכורים שהחובה בבכורים בז' מינין בלבד נלמדת מהפסוק גבי שבח הארץ בגזירה שווה 'ארץ ארץ' לבכורים, "מה ארץ שנאמר להלן בשבעת המינים הכתוב מדבר אף ארץ שנאמר כאן בשבעת המינים הכתוב מדבר", והסתפקנו לאור הברייטא במנחות שכוסמין מין חיטים שיכולת שועל ושיפון מין שעורים, האם ג' מיני דגן הנוספים כלולים במצות בכורים.

ראשית ראינו שג' המינים הנ"ל אכן כלולים בחטין ושעורים לגבי פסח חלה וחדש, אך ראינו שלאילו ישנם לימודים מיוחדים בחז"ל.

מצינו שלענין ברכות מצד אחד עומד הטור שכתב להדיא שכלולים בז' מינין, אולם פשוט לשון המחבר בב' מקומות אינו מורה כן, וביארנו דזה במחלוקת אחרונים, דעת הפר"ח ופמ"ג דאינם כלולים ולכן כתב הפמ"ג שגפן קודם לכוסמין דאינו בכלל הפסוק בשבח הארץ, אולם במג"א יוצא שכלולים בז' מינים וכן נראה במשנ"ב שביאר כמג"א ואף פסק דלא כפמ"ג, וכוסמין קודם לגפן דאנו רואים כאילו כוסמין כתוב בפסוק בשבח הארץ.

גבי השאלה בה פתחנו ראינו שזו מחלוקת אחרונים, דעת המהרש"א רש"ש ומלאכ"ש שכל ה' מיני דגן חייבים בבכורים 'מה להלן שבח הארץ אף כאן שבח הארץ' וג' המינים נוספים כלולים בחטים ושעורים ונחשבים בשבח הארץ, ואילו הפנ"י רע"א ומנ"ח חלקו ואינם כלולים בז' מינים שלא נלמד כן בחז"ל.

תלינו המחלוקת גבי ברכות במחלוקת גבי בכורים וכן ראינו שכתב בשו"ת הר צבי וכן משמע בדרך אמונה ויבי"א, וכן קצת משמע בהעמק שאלה.

לסיום ראינו שהכרעת הרב קנייבסקי זצ"ל שג' מיני דגן הנוספים פטורים מביכורים דכן דעת ההגהות מיימוניות שעליהם התבסס המחבר וכן דעת התוס' לשיטתו, אך הערנו שלפי העולה מדברי המג"א ומשנ"ב, יש לומר ע"פ ביאור המחלוקת הנ"ל, דסוברים דג' מיני דגן הנוספים כן כלולים במצות בכורים.

